

TENKİHU'İ-USÛL

müftüsü" ibaresi yer almaktadır. Eğer eser bir başka müellife ait değilse eserin yazım tarihinde geçen beş (hams) kelimesi elli (hamsîn) şeklinde olmalı ya da aradaki başka bir rakam düşmüş bulunmalıdır.

Kâtib Çelebi'nin Abdülkâdir b. Ebû'l-Kâsım el-Ensârî'ye (ö. 880/1475) nisbetle ve *Hâşiye 'ale't-Tavzîh* adıyla Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-uşûl*'ü üzerine yapılan çalışmalar arasında zikrettiği eser İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sine İbn Hişâm en-Nahvî'nin yazdığı, *et-Tavzîh* adıyla da bilinen *Evâduhu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* adlı nahiv eseri üzerine bir çalışma olmalıdır. Zira adı geçen kişi, nahiv alanında şöhret yapan Mekkeli âlim İbn Abdülmü'tî el-Ensârî el-Abbâdî el-Mâlikî olup bu çevrelerde *et-Tavzîh* dendiğinde bu nahiv eseri kastedilmektedir (Sehâvî, IV, 284). Brockelmann da yine İbn Hişâm'ın adı geçen eseri üzerine Hâlid b. Abdullah el-Ezherî'nin yazdığı *et-Taşrih bi-mazmûni't-Tavzîh* (Bulak 1294) isimli kitabı Sadrüşşerîa'nın eseriyle ilgili hâşiyeler arasında zikretmiştir (GAL Suppl., II, 301).

BİBLİYOGRAFYA :

Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh şerhu't-Tenkîh* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, tür.yer.; Tef-tâzânî, *et-Telvîh* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1419/1998, tür.yer.; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 456-461, 486-487; Musannifek, *Hâşiyetü't-Telvîh*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1951, vr. 1^b-2^a; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmî*, IV, 284; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 186, 205, 207; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 448, ayrıca bk. İndeks, s. 37-38; Keş-fü'z-zunûn, I, 496-499, 848; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh: Medhal*, İstanbul 1335, s. 56-59; Serkis, *Mu'cem*, I, 485, 636, 758; II, 1199-1200, 1587, 1790; Brockelmann, GAL, II, 277-278; Suppl., II, 300-301; *İzâhu'l-meknûn*, I, 12; II, 674; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ teşânifi's-Şî'a*, Beyrut 1403/1983, I, 77; XXIV, 273; *Fihrisü mahfû-tâti Câmî'ati'l-Melik es-Su'ûd: el-Fıkhü'l-İslâmî ve usûlüh*, Riyad 1404/1984, VI, 20-21; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmî'u's-ş-şerûh ve'l-havâşî*, Ebûzâbi 1425/2004, I, 667-675.

ŞÜKRÜ ÖZEN

TENKİT

(التقيد)

Değerini ortaya koymak amacıyla genelde sanat ve özelde bir edebiyat eserinin belirlenmiş ölçütlere göre incelenmesi ve analizini göre alan bilim dalı.

Eski Yunan'da edebî eleştiri edebiyata insanları ahlâkî erdemlere yönlendirme görevi veriyor ve eserler bu ölçüye göre değerlendiriliyordu. Aristo'nun *Poetika* ile

Retorika'sında kadim Yunan edebî tenkidinin esasları felsefe ve mantık bilimlerinin verileriyle desteklenerek belirlenmiş, bunların Batı edebiyatlarında yansımaları olmuş, bu iki eserin II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllarda Arapça'ya tercümesiyle birlikte Arap edebî tenkidine de etkide bulunmuş ve Kudâme b. Ca'fer ile Abdülkâhîr el-Cür-cânî gibi bu eserlerden etkilenen eleştirmenler ortaya çıkmıştır. Daha sonra Batı'da görülen realizm, romantizm, parnasizm, eksistansiyalizm, sosyalizm, komünizm, sembolizm gibi felsefî, edebî ve sosyal akım ve ekollerin her birine özgü edebî eleştiri kriterleri oluşmuştur. Edebî eleştiri her millette ilk zamanlar eleştirmenin zevkine ve eserden edindiği izlenime göre değişen natürel ve sübjektif eleştiri niteliğinde iken zamanla gelişerek belirli ölçü ve yöntemleri, objektif kriterleri olan bilimsel bir disiplin haline gelmiştir.

□ ARAP EDEBİYATI. Arap dili ve edebiyatında eleştiri karşılığında daha çok **nakd**, bazan da **intikâd**, **tenakkud** kelimeleri kullanılır. Bu kavramlar "madeni paranın gerçeğini sahtesinden ayırmak, sözün güzel ve kusurlu yanlarını ortaya koyup açıklamak" gibi mânalara gelir (*Lisânü'l-'Arab*, "nkd" md.). Câhiliye dönemine ait çok gelişmiş şiir örnekleri, Arap edebiyatında edebî eleştirisinin ancak gelişmiş bir edebî zevkle başarılabilceği düşüncesini akla getirmektedir. Söz konusu dönemde özellikle Mekke yakınlarında kurulan Ukâz panayırında şiir yarışmaları düzenlendiği, bunun için bir hakem belirlendiği, birinci seçilen şiirlerin Kâbe duvarına asıldığı ve "mualla-ka" diye adlandırılan bu şiirlerin günümüze kadar geldiği bilinmektedir. Yine edebiyat tarihçilerinin tarih bakımından mümkün görmediği bir rivayete göre İmruül-kays b. Hucr'un eşi Ümmü Cündeb, İmruül-kays ile Alkame b. Abede'nin beyitlerini karşılaştırıp Alkame'yi galip ilân ettiğinden kendisine "Fahl" (damızlık at veya güç sembolü erkek deve) lakabının verilmesi, şiirlerinde çok emsal geçtiği için Kâ'b el-Ganevî'ye "Kâ'bü'l-emsâl", at tasvirinin çok olması sebebiyle Tufeyl el-Ganevî'ye "Tufeylü'l-hayl", şiirleri süslü bulunduğu için Nemir b. Tevleb'e "Muhabbir" (süsleyen) lakabının verilmesi, Rebîa b. Hezâr el-Esedî'nin Zibrikan b. Bedr, Muhabbel es-Sa'dî, Abde b. Tabîb ve Amr b. Ehtem arasında hakemlik yapması, Nâbiga ez-Zübânî'nin en iyi şairin abartısı beğenilen, yergisi güldüren şair olduğunu söylemesi Câhiliye devrinde şiir eleştirisine dair ortaya çıkmış anekdotlardır. Buna göre Câhiliye dö-

neminde belli bir edebî zevkin teşekkül ettiği ve şiirlerin bu zevke uygun biçimde söylenmiş olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu devirde şiirin kurallarına veya eleştirisine dair yazılı bir eserin bulunmayışından hareketle edebî eleştirisinin kişisel zevk ve beğeni sınırından öteye geçemediği iddia edilse de Hassân b. Sâbit'in kabilesinin cömertliğini ve yiğitliğini övdüğü "لنا الجففات الغر يلمعن بالضحى / وأسيفنا يقطن من نجدة دما" (Kuşluk vaktinde parlayan ziyafet kazanları bizimdir / Kılıçlarımız da mazluma imdat için kan akıyor) şeklindeki matla' beytiyle ilgili olarak dönemin hakemi Nâbiga ez-Zübânî (veya kadın şair Hansâ) tarafından yapıldığı rivayet edilen eleştiriye (Ebû'l-Ferrec el-İsfahânî, VIII, 194-195) kişisel beğenin ötesinde nesnel, sağlam ölçütlere dayalı bir eleştiri diye görmek gerekir. Bununla birlikte ne Câhiliye döneminde ne de IV. (X.) yüzyıla kadarki süreçte kaynaklarda benzer tarzda başka bir eleştiriye yer verilmemesi düşündürücüdür.

Emevîler devrinde Şam, Irak ve Hicaz'da birbirinden farklı şiir türlerinin gelişmesi, bu merkezlerin içinde bulunduğu sosyal ve siyasal şartlara bağlı olarak şiire farklı görevler yüklenmesi kişisel veya toplumsal beğenin farklılaşmasıyla alakalıdır. Hilâfetin merkezi olan Dımaşk'ta tartışılan ve gelişen şiir türü methiye idi; çünkü burası halifenin himayesine mazhar olabilmek için övgü şiirlerini beğendirebilme çabasındaki şairlerle doluydu. Buna karşılık Emevî karşıtlarının yoğun bulunduğu Irak'ta yönetimden hoşnut olmayanların hicivleri ve fahr türü şiirler kulaktan kulağa yayılıyordu. Dımaşk'ta kaliteli övgü şiirinin nitelikleri tartışılırken Irak'ta nitelikli yergi şiirinin nasıl olması gerektiği konuşuluyordu. Hicaz bölgesi, fetihlerden elde edilen ganimetlerin büyük ölçüde buraya aktarılması sonucu refah düzeyinin yükselmesi dolayısıyla gazel türünün geliştiği bir coğrafya niteliğine bürünmüştü. Mekke ve Medine gibi şehirler hızla eğlence hayatına doğru kayarken edebî zevk de berabere gazel türüne kaymış, özellikle Ömer b. Ebû Rebîa'nın elinde maddî aşkı işleyen gazel gelişme göstermiştir. Şehirlerin refah düzeyinden nasiplenemeyen çöl şairleri gazel türünde ürün vermiş olmakla birlikte İslâm dininin getirdiği ahlâk anlayışının ve âhîret algılayışının etkisiyle platonik aşk şiirleri söylemiştir. Kaynaklarda bu farklı merkezlerde yapılan edebî tartışmalara ilişkin açıklamalar kişisel veya kitlesel beğeni anlayışını aşmasa da edebiyatın görevi ve fonksiyonu gibi temel

meseler hakkında fikir yürütülmesine katkıda bulunabilecek birtakım pratiklerin yaşandığına hükmetmek için yeterlidir.

I. (VII.) yüzyılda halife ve sahâbîlerin birçoğu akıselime ve tabii fitrata dayanarak kadîm şairlerle onların şiirleri hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Hz. Peygamber, muallaka sahibi İmruülkays'ı şairlerin öncüsü ve bayraktarı diye gördüğü gibi Tarafe b. Abd'in, "Günler gösterecek sana bilmediğin nice şeyi / Azık verip görevlendirmede kimse getirecek sana nice haberi" beytini beğenerek, "Bu nübüvvet sözlerindedir" demiştir (*Müşned*, VI, 131, 138; Tirmizî, "Edeb", 70). Hz. Ebû Bekir şiirinin daha güzel, bahrinin daha tatlı, anlamının daha derin olduğunu belirtip Nâbiga ez-Zübeynî'yi diğerlerinden üstün bulmuştur. Aynı şekilde Hz. Ömer garîb kelimeler kullanmaması, kişileri sadece kendilerinde bulunan sıfatlarla övmesi sebebiyle Zühayr b. Ebû Sülmâ'yı beğenmiştir. Hz. Ali övgüsü daha güzel, yergisi daha önde olduğu için İmruülkays'ı üstün görmüştür. Emevî halifeleri ve özellikle Abdülmelik b. Mervân şairler, bunların şiirleri ve dereceleri hakkında eleştirel görüşler ortaya koymuştur. II. (VIII.) yüzyıl edebî eleştiri demek olan "en-naqd" kelimesinin terim anlamının ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Mufaddal ed-Dabbî, Hammâd er-Râviye'nin şiir uydurmasını ve uydurduğu şiirleri kadîm şairlere nisbet etmesini yorumladığı sırada, bir şairin kendi şiirleriyle Hammâd tarafından uydurulup ona nisbet edilen şiirleri birbirinden ancak eleştirel yaklaşıma sahip bir kişinin ayırabileceğini ifade ederken "nâkid" (eleştirmen) sözcüğünü kullanmıştır (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, VI, 89). Edebî eleştirinin ve eleştirmenin önemine ilişkin ilk görüşler de yine bu döneme aittir. II. (VIII.) yüzyılda Ebû Amr b. Alâ, Hammâd er-Râviye, Mufaddal ed-Dabbî, Halef el-Ahmer, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Asmaî ve Ebû Zeyd el-Ensârî gibi Basra, Kûfe ve Bağdat râvi ve edipleriyle Ebû'l-Alâ Sâlim, Abdülhamîd el-Kâtib, İbnü'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn gibi kâtipler ve Bişr b. Mu'temir gibi Mu'tezile kelâmcıları edebî tenkit kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. İbn Sellâm el-Cumahî, *Fuhûlü's-şu'arâ*'nın mukaddimesinde eleştirinin ve eleştirmenin önemine değinmiş, Halef el-Ahmer'in, şiirle ilgili olarak sıradan birinin değil şiirden anlayan birinin değerlendirmesinin muteber sayıldığına dair sözlerini, şiirin de diğer güzel sanatlar gibi bir bilim dalı olduğu biçimindeki kendi görüşünü desteklemek üzere aktarmıştır (s. 3-4).

Abbâsî dönemi II. (VIII.) yüzyılda başlasa da kültürel ve bilimsel yönden bu dönemin gerçek başlangıcı III. (IX.) yüzyıldır. Kur'an ve hadis üzerine yapılan araştırmalardan nahiv, aruz, dil ve edebiyat araştırmalarına ve diğer beşerî ilimlere kadar bilimsel hayat bu yüzyılda büyük gelişme göstermiştir. Farsça'dan, Süryânîce'den ve Yunanca'dan düşünce eserlerinin çevrilmesine yönelik yoğun faaliyetler de bu döneme rastlar. Bütün bunlar eleştirel hareketi canlandırmış ve çeşitlendirmiştir. Bu çeşitliliği yenilikçiler, gelenekçiler ve kuramcılar olarak üç kategoride ele almak mümkündür. Yenilikçi harekette başı şairler çeker. Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs, Müslim b. Velîd ve Ebû Temmâm gibi hareketin önemli temsilcileri, şiirin gelişen uygarlıkla uyum içinde olması gerektiği düşüncesinden hareketle hem biçiminde hem temasında yeniliğe gidilmesi çağrısında bulunuyordu. Dil bilginlerinden oluşan gelenekçiler ise kendileri tarafından toplanan Câhiliye şiirini dil açısından doğru kullanımın standardı olarak görmeyen ötesinde üslûp ve içerik yönüyle de taklit edilmesi gereken üst düzey ürünler kabul ediyordu. Kuramcılara gelince bunlar daha çok şiirin nasıl olması gerektiği ve şiir dili konusunda eser ortaya koyanlardır; Arap edebiyatında edebî eleştirinin durumuyla ilgili temel kaynakları da kuramcılarının bu eserleri oluşturmuştur. Söz konusu yazarlara her ne kadar kuramcı denmişse de bunlar hiçbir zaman Eflâtun ve Aristo'nun yaptığı gibi şiirin niteliği, fonksiyonu ve şairin göreviyle ilgili bir tartışmaya girmemiştir. Onların tartışma konularını, Arap kasidesinin dili ve düzeniyle ilgili eleştirel görüşlerin yanı sıra daha çok şiirin tabiiliği, yeniliği, şiirde sunilik ve şiir intihalleri hususları oluşturur. III. (IX.) yüzyılda bağımsız bir ilim haline gelen edebî tenkide dair Ebû Temmâm'ın *el-Vasıyye* (Buhtürî'ye şiir sanatıyla ilgili tavsiyeleri), Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî'nin *Risâle fi şan'ati's-şî'r*, Ebû İshak İbnü'l-Müdebbir'in *er-Risâletü'l-'azrâ*, Müberred'in *Qavâ'idü's-şî'r*, Sa'leb'in *Qavâ'idü's-şî'r*, İbnü'l-Mu'tezz'in *el-Bedi'*, *Risâle fi mehâsini Ebî Temmâm ve mesâvi'ihî*, Nâşî el-Ekber'in *Naqdü's-şî'r* (*Tafzîlü's-şî'r*) adlı eserleri ve şiir eleştirisine dair kasideleri dışında İbn Sellâm el-Cumahî, Câhiz ve İbn Kuteybe'nin edebî eserleri içerisinde şiir eleştirisine dair dağınık vaziyette zengin malzeme bulunur. IV. (X.) yüzyılda ilkeleri ve kuralları belirlenmiş olan edebî tenkide dair *Naqdü's-şî'r* (Kudâme b. Ca'fer), *Naqdü'n-neşr* (İbn Vehb el-Kâtib) ve *Ki-*

tâbü's-Şinâ'ateyn (Ebû Hilâl el-Askerî) gibi müstakil eserlerle Ebû Nüvâs, Ebû Temmâm, Buhtürî, Mütenebbî gibi ünlü şairlerin şiirlerinin eleştirisi ve yaptıkları intihaller üzerine Ebû Bekir es-Sülfî, Hasan b. Bişr el-Âmidî, Hâtimî, İbn Vekî', Kâdî Ebû'l-Hasan el-Cürçânî, Sâhib b. Abbâd gibi eleştirmenlerce birçok çalışma ortaya konmuştur.

Günümüze ulaşan en eski eleştiri eseri Asmaî'nin (ö. 216/831) *Fuhûletü's-şu'arâ*'sıdır. Ünlü bir dil bilgini olan Asmaî bu eserinde Câhiliye döneminden kendi zamanına kadar yaşamış şairler hakkında çeşitli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Buradaki yargılar bazan kendi içinde bile tutarsızdır (meselâ İmruülkays'la ilgili değerlendirmeler, s. 12-13, 16) ve çoğu zaman keyfidir. "En iyi şair kimdir?" sorusuna verilen cevapların farklılık göstermesi, eleştirmenin şairin bütün ürünlerini değil o an için zihninde öne çıkan bir veya birkaç beytini esas alarak değerlendirme yapmasından ileri gelmektedir. Bu tarz bir değerlendirme örneğine İbn Kuteybe'de rastlanmaktadır (*eş-Şî'r ve's-şu'arâ*, s. 35). İbn Kuteybe'nin *eş-Şî'r ve's-şu'arâ*'sı şiir değerlendirmesinde yeni bir anlayış getirmesi bakımından önemlidir. Müellif klasik kaside esas alınarak yapılmış bir kaside tanımına yer verse de (*a.g.e.*, s. 31) şiirde Câhiliye örneğinin model alınması gerektiğini savunmaz. Şiirin eski veya yeni oluşuna yahut eski şiirin değerli, yeni şiirin değersiz olacağı peşin hükmüne göre değil özünde taşıdığı değerler göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini söyler; ayrıca bugün için eski olanın bir zamanlar çağdaş olduğuna dikkat çeker. İbn Kuteybe şiiri dört kategoriye ayırırken (*a.g.e.*, s. 24-27) tamamıyla şiirin lafız ve anlam bakımından niteliğini göz önünde bulundurur. İbnü'l-Mu'tez *Tabâkâtü's-şu'arâ*' (*il-muħdeşin*) adlı eserini yeni (Abbâsî dönemine ait) şairlere (muħdesûn) hasretmiş, ayrıca *Kitâbü'l-Bedi'*inde sanatları bakımından eski ve yeni şairler arasında karşılaştırmalara ve *Kitâbü Serikâti's-şu'arâ*'da şiir intihallerine yer vermiştir. Ebû'l-Hasan İbn Tabâtabâ *İyârü's-şî'r*inde klasik şiir düzenini şiirin üretim şartlarına bağlar, modern şairlerin yeniliklerini eskilerin gelenekçiliğiyle karşılaştırır. Söz sanatlarının kullanılışı ve eskilerle yenilerin üstün nitelikleri etrafında cereyan eden eleştirel tartışmalarda Ebû Temmâm, Buhtürî ve Mütenebbî odak şahsiyetler haline gelmiştir. Konuyla ilgili çalışmalar arasında Ebû Bekir es-Sülfî'nin *Aħbâru Ebî Temmâm* ve

TENKİT

Aḥbârü'l-Buḥtûri adlı eserleriyle Hasan b. Bısr el-Âmidî'nin *el-Muvâzene beyne Ebi Temmâm ve'l-Buḥtûri'si*, ayrıca Kâdî el-Cürçânî'nin *el-Vesâta beyne'l-Mü-tenebbî ve ḥuşûmih* adlı eseri oldukça meşhurdur.

Aristo'ya ait eserlerin Arapça'ya çevrilmesi ve Aristo üzerine yapılan tartışmalar eleştiriyi etkilemiştir. Kudâme b. Ca'fer'in *Naḥdü's-şîr'i* sanılanın aksine Aristo'nun etkisini pek yansıtmaz. Bu eserde şiirde lafız-mâna, lafız-vezin, mâna-vezin uyumunun nasıl sağlandığı ya da niçin sağlanamadığı, iyi şiirin kötü şiirden nasıl ayırt edileceği hususlarına değinilmesi, her durumun adlandırılıp kavramlaştırılması, örneklerle açıklanması edebî eleştiri- de önemli bir aşamayı oluşturur. Bu konulara önceki müelliflerce kısmen değinilmişse de onları en iyi şekilde Kudâme sistemleştirilmiştir. Kudâme'nin bu eserde şiir için yaptığı "vezinli, kafiyeli söz" tanımı klasiklerin şiir tanımı diye kabul görmüştür. Uzun süre yanlışlıkla Kudâme'ye nisbet edilen İshak b. İbrâhim b. Vehb'in *Kitâbü'l-Burhân fi vücûhi'l-beyân*'ının bir bölümü olan *Naḥdü'n-neşr* adlı eser şiiri ve nesri mantık açısından ele alır. Belâgat gibi şiirin de mantığın bir kolu halinde kategorize edildiği Aristo'nun *Organon*'unun takipçileri olarak filozoflar şiirsel ifadelerin doğruluğu (yalanın karşıtı), şiirsel kıyasın ve eksilteli kıyasın kullanılışı, şiirin psikolojik ve ahlâkî etkileri gibi konularla ilgilenmişlerdir. Fârâbî, *Ḳavânî-nü's-şîr* adlı eserinde şiirsel ifadeleri "ne doğru ne de yalan" şeklinde tanımlamış ve şiirsel kıyas kavramını ortaya atmıştır. Bu kavram şiir ve belâgatla ilgilenen İbn Sînâ tarafından gerek Aristo'nun *Organon*'unun bir çevirisi ve şerhi niteliğindeki *eş-Şifâ'* adlı eserinde gerekse mantık üzerine olan diğer çalışmalarında ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Şiirin ahlâkî etkileri, bir psikoloji sistemi içinde ve tahayyülün fonksiyonu bağlamında Aristo'dan alınmış, ancak İbn Sînâ tarafından genişletilmiştir. İbn Rüşd, Aristo'nun *Poetika*'sına kısa şerh niteliğindeki *Telhîşu Kitâbi's-şîr* adlı eserinde şiirin ahlâkî etkilerinden söz etmiş, şiirsel ifadeleri "hayalî sözler" diye tanımlamış ve şiirsel anlam taşıyan en temel araç olarak kıyası görmüştür.

Kur'an dilinin ve üslûbunun taklit edilemezliği (i'câzû'l-Kur'ân) üzerine yapılan tartışmalar pek çok eserin kaleme alınmasına yol açmıştır. Bu çalışmalarda Kur'an'ın üslûbu şiir üslûbuyla karşılaştırılıyor, genellikle şiirin dil ve üslûbunun Kur'an ya-

nında değersiz ve basit olduğu gösteriliyordu. Bu tarz çalışmalar arasında en ünlüleri Bâkîllânî'nin *I'câzû'l-Kur'ân*'ı ile Abdülkâhir el-Cürçânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz*'ıdır. Kendisini önceki eserlerin etkisinden sıyrılmış tek eleştirmen olan Cürçânî bu alanda ortaya koyduğu, *Delâ'ilü'l-i'câz*'a giriş niteliğinde görülen diğer eseri *Esrârü'l-belâğa*'da belâgatın estetiği, hayal ve mecaz problemleriyle ilgili çok önemli kuramsal görüşler üretmiştir. Şiir ve nesirde mükemmellik kriterlerini ortaya koymaya çalışan Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbü's-Sinâ'ateyn*'i, şiir üzerine çok çeşitli görüşler ileri süren İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-'Umde*'si, İbn Sînâ el-Hafâcî'nin *Sırrü'l-feşâḥa*'sı, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'u, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr'in *el-Meşelü's-sâ'ir*'i edebî eleştiriyi kendine özgü yöntemi ve objektif ölçütleri olan bir disiplin konumuna yaklaştıran önemli eserlerdir. Edebî (şiirsel) eleştirinin temel kaynakları olarak görülen bu çalışmalardaki ölçütlerle yaklaşım biçimleri XX. yüzyılın başlarına kadar benimsenegelmiştir.

Modern dönemde eleştiri alanındaki ilk çalışma Hüseyin el-Mersaffî'nin *el-Vesiletü'l-edebîyye*'sidir (I-II, Kahire 1872-1875). Bununla birlikte Şeyh Hamza Fethullah'ın *el-Mevâhibü'l-Fethîyye*'si (I-II, Kahire 1892, 1904) büyük ölçüde eski edebî anlayış ve yaklaşımın devamı niteliğindedir. Bunlarda hikmetli sözler, atasözleri, seçme şiir ve nesir metinleri lafız, anlam ve belâgat açısından değerlendirilmektedir. Roman, hikâye ve şiir alanlarında olduğu gibi eleştiri alanında da Arap edebiyatını modernleşme sürecine taşıyan kişiler Mısırlı yazarlardır. Almanya'da öğrenim gören Hasan Tefk el-Adl'in *Edebü'l-luğâ'sı* (Kahire 1896), yine onun yönlendirmesiyle Muhammed ed-Deyyâb'ın yazdığı *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*'si (I-II, Kahire 1897), Corcî Zeydân'ın *Târîhu âdâbi'l-luğati'l-'Arabiyye*'si (I-IV, Kahire 1911-1914), Alman şarkiyatçıları'nın ve özellikle Carl Brockelmann'ın etkisiyle edebiyat tarihini ilk defa siyasal olayları ve tarihî devreleri dikkate alarak dönemlere ayıran çalışmalarıdır (Ahmed Heykel, s. 126-128). 1908 yılında bugünkü adıyla Kahire Üniversitesi'nin açılmasıyla birlikte dışarıdan ders vermek üzere getirilen Ignazio Guidi, Gaston Wiet ve özellikle Carlo Alfonso Nallino gibi hocalar edebiyat derslerini yeni yaklaşımlarla işlemiştir. Edebiyatı çevresiyle etkileşim içinde bulunan bireyin ürünü olarak algılayan, dolayısıyla yazarın veya şairin psikolojisi-

nin, yapısının onu saran dış dünyanın bir tür aynası diye gören yeni anlayış, edebî metnin sadece retorik değerleriyle değil aynı zamanda taşıdığı sosyolojik ve tarihsel boyutla da ilgileniyordu.

XX. yüzyılın ilk çeyreği henüz tamamlanmadan Muhammed Hüseyin Heykel, Abbas Mahmûd el-Akkâd ve Tâhâ Hüseyin gibi yazarlar tarafından ortaya konan eleştirel yazılar, daha çok Batı'daki eleştiri anlayışlarını Arap dünyasına taşıma ve bu anlayışlar çerçevesinde edebî metinleri yeniden anlama çabaları olarak değerlendirilebilir. Abbas Mahmûd el-Akkâd, 1912 yılında *Hulâşatü'l-yevmiyye* adıyla yayımlanan koleksiyonundaki denemelerde öncekilerden farklı şekilde eleştiri- de yeni fikirler ileri sürmüş, sanatta dürüstlük, kasidede organik bütünlük, edebiyatçı kişiliğin açığa çıkması gibi yeni kavramlar kullanmıştır. Akkâd'ın, İbrâhim Abdülkâdir el-Mâzinî ve Abdurrahman Şükri ile birlikte oluşturduğu ve Divan grubu (Medresetü'd-dîvân/Medresetü't-teccîd) diye bilinen edebî oluşum Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, Ahmed Şevki ve Hâfiz İbrâhim'in temsil ettiği ihyâ ekolüne (neo-klasisizm) ve genelde geleneksel şiir formatına karşı ciddi eleştirilerde bulunuyordu. Daha çok William Hazlitt, Thomas Carlyle, Percy Bysshe Shelley, John Locke ve William Wordsworth gibi İngiliz yazarların etkisinde edebiyat eleştirisi yapan Divan grubu üyeleri, şiirde beyit bütünlüğünden ziyade organik bütünlüğü ve şairin kişisel duygularını önemsiyorlardı. Nallino'nun öğrencisi olan Tâhâ Hüseyin ve Muhammed Hüseyin Heykel ise Fransız yazarlarının, özellikle edebiyat eserlerinin oluşumunu ırk-çevre-dönem olmak üzere üç etkenle açıklamaya çalışan Hippolyte Taine, şairin kişiliğini öne çıkaran Saint Beuve, şiirin estetik değerini ve bunun okuyucu üzerindeki etkisini öne çıkaran Jules Lemaitre'in etkisindeydi. Tâhâ Hüseyin, bir adım daha ileri giderek başarılı bir edebî eleştirinin bu yaklaşımların herhangi biriyle değil ancak her üç eleştirmenin yaklaşımının karışımıyla ortaya çıkabileceğini savunuyordu (*Fi'l-Edebî'l-Câhîlî*, s. 43-44; *Ḥadîşü'l-erbi'â'*, II, 52-54). XX. yüzyılın ilk yarısı Tâhâ Hüseyin, Abbas Mahmûd el-Akkâd, Mustafa Sâdık er-Râfîî, Selâme Mûsâ, Mihâil Nuayme, Tefk el-Hakîm, İbrâhim el-Mâzinî, Emîn er-Reyhânî, Süleyman el-Bustânî gibi eleştirmenlerin hayata bakışlarının ve gelenek karşısındaki konumlarının çeşitliliği ölçüsünde farklı edebî anlayışlarını okuyucuyla paylaştıkları, edebiyatın tarihselliği, estetiği, top-

lumsallığı, temsil niteliği gibi yönlerini tartıştıkları bir süreç olmuştur. Bu tür kuramsal eleştiriler yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Mendûr, Seyyid Kutub, Şevkî Dayf, Ali Ahmed Saîd (Adonis) gibi yazarların ortaya koyduğu eserlerle kısmen sürdürülse de bu devrede edebî eleştiri, özellikle üniversitelerin çoğalmasına bağlı olarak kuramsaldan çok tasvir ve tahlille dayalı bilimsel, akademik eleştiri niteliğini almıştır. Abdülmün'im Tellîme, Muhammed Berrâde, Salâh Fazl, Faysal Der-râc, Câbir Asfûr, Abdullah el-Guzâmî, Sabrî Hâfız, Sa'd el-Bâzîi, Kemâl Ebû Dîb gibi eleştirmenler, daha çok Batı'daki edebî yaklaşımları kendilerine model edinerek gerçekleştirdikleri çok sayıda çalışmayla akademik edebî eleştirinin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, VI, 131, 138; Tirmizî, "Edeb", 70; Asmaî, *Fuḥûletü's-şu'arâ'* (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî - Tâhâ M. ez-Zeynî), Kahire 1953, s. 12-13, 16; Cumahî, *Fuḥûlû's-şu'arâ'* (Leiden), s. 3-4; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-şu'arâ'* (nşr. Abdülmün'im el-Aryân), Beyrut 1991, s. 24-27, 31, 35; Kudâme b. Ca'fer, *Naḳdû's-şî'r* (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye), nesredenin girişi, s. 5-58; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġânî*, Bulak 1285, VIII, 194-195; a.e., Kahire 1935, VI, 89; M. Yûsuf Necm, *Nazariyye-tü'n-naḳd ve'l-fünûn ve'l-mezhâhibü'l-edebîyye fi'l-edebî'l-Arabiyyi'l-hadis*, Beyrut 1961, tür.yer.; Tâhâ Hüseyin, *Fi'l-Edebi'l-Câhili*, Kahire 1968, s. 43-44; a.mlf., *Hadîşü'l-erbi'â'*, Kahire 1974, II, 52-54; İzzeddin el-Emîn, *Neş'etü'n-naḳdi'l-edebîyyi'l-hadis fi Mişr*, Kahire 1970, tür.yer.; Tâhâ Ahmed İbrâhim, *Târîhu'n-naḳdi'l-edebî 'inde'l-Arab*, Dimaşk 1972, s. 15-70, 108, 136, ayrıca bk. tür.yer.; D. Semah, *Four Egyptian Literary Critics*, Leiden 1974, s. 59-65, 69-70, 139, 153, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Ahmed Bedevî, *Üsûsü'n-naḳdi'l-edebî 'inde'l-Arab*, Kahire 1977, s. 11-112, 559-573, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Heykel, *Dirâsât edebîyye*, Kahire 1980, s. 126-128; M. Zağlül Sellâm, *Târîhu'n-naḳdi'l-edebî ve'l-belâğa ḥatte'l-karnî'r-râbi'i'l-hicri*, İskenderiye 1982; İhsan Abbas, *Târîhu'n-naḳdi'l-edebî 'inde'l-Arab*, Beyrut 1404/1983, s. 11-41, 43-59, 63-123, 125-357, ayrıca bk. tür.yer.; J. S. Meisami, "Literary Criticism, Medieval", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, II, 472-474; P. Cachia, "Literary Criticism, Modern", a.e., II, 474-475; Tâhâ Mustafa Ebû Kerîşe, "en-Naḳdû'l-edebî", *Meusû'atü'l-haḳâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1426/2005, s. 753-757.

RAHMİ ER

□ FARS EDEBİYATI. Fars edebiyatında tenkit "nakd-i edebî" başlığıyla ele alınmıştır. Edebî tenkitten amaç sadece yanlış ve eksiklikleri ortaya koymak değil eseri her yönüyle değerlendirip okuyucunun anlamasına yardımcı olmaktır. Tenkit konusunda genellikle iki bakış açısı öne çık-

mıştır. Biri dil, sanat ve üslûba, diğeri muhtevaya yönelik tenkittir. Fars edebiyatında İslâm öncesi dönemle ilgili edebî tenkit konusunda yeterli bilgi yoktur. İslâm'dan sonra X. yüzyıldan itibaren tenkit fikrinin ortaya çıktığı görülür. Farsça'da en eski edebî tenkit olarak Sâ mânîler devri Horasan sipehsâlârı ve Tûs hâkimi Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzâk'ın dört müellife hazırlattığı, Fars nesrinin en eski örneklerinden biri sayılan *Muḳaddime-i Şâhnâme-i Ebû Mansûri* adlı eser anılır (346/957). Ferruhî-i Sîstânî'nin (ö. 429/1037-38), çağdaşı Unsûrî-i Belhî'ye eleştirdiği şiirin de ilk tenkit örnekleri arasındadır. Şair Fütûhî-i Mervezî de Evhadüddîn-i Enverî'nin aşırı tamahkârlığını eleştirerek onu yermiştir. Özellikle saray şairleri arasındaki rekabet onları birbirini tenkit etmeye yöneltmiştir. Ancak dönemin eserlerinde fazla ağır eleştiriler görülmez. Saray meclislerinde ortaya çıkan şiir tenkidi daha sonra Fars edebiyatında bir gelenek haline almıştır. En gelişmiş eleştiri örnekleri Gazneliler sarayının şairleri Unsûrî-i Belhî ve Gazâirî-i Râzî'nin karşılıklı yazdıkları şiirlerde görülür. Gazâirî "Lâmiyye" kasidesini Gazne sultanına sunduğunda Unsûrî onu kıskanmış, aynı vezin ve kafiyede bir kaside yazarak Gazâirî'nin şiirini sert biçimde eleştirmiş, ardından Gazâirî de aynı şekilde onu tenkit etmiştir. Bu üç manzume Fars şiirinde ilk önemli eleştiri örnekleri kabul edilir. Selçuklular dönemi şairleri çağdaşlarını ve öncekileri eleştirirken kendilerini öne çıkarmışlardır. Mes'ûd-i Sa'd-ı Selmân eski şairlerden daha iyi bir sanatkâr olduğuna inanıyordu. Süzenî de eski şairleri küçümseyen şiirler yazmıştır. Hâkânî-i Şirvânî'nin birçok şairi eleştiren, hatta Arap edebiyatı şairlerinden Lebîd ve Buhtürî'den üstün olduğunu iddia eden şiirleri vardır.

Arap edebiyatı Fars edebiyatını güçlü bir şekilde etkisi altına alınca fesahat ve belâgatla ilgili figürler Arap dili modellerinin taklit edilmesiyle gelişmiş, böylece ilk teknik eleştiri (nakd-i fennî) ortaya çıkmıştır. Bu tarz tenkitler yapan Muhammed b. Ömer er-Râdüyânî, *Tercümânü'l-belâğa*'sında Ebû'l-Hasan el-Merginânî'nin Arapça *el-Mehâsîn fi'n-naẓm ve'n-neşr* adlı eserinden etkilenmiştir. Râdüyânî fesahat ve belâgat sanatını anlatırken şiir tenkidyle ilgili konulara değinmiş, hatta eserinde tenkitle ilgili müstakil bir bölüme yer verdiği için okuyucudan özür dilemiştir. Bu alandaki diğer bir eser Reşîdüddin Vâtât'ın *Hadâ'îku's-sihr fi deḳâ'îki's-şî'r*'i olup belâgat konuları arasında şiir eleştiri-

risine yer vermesi bakımından önem taşır. Emîr Keykâvus b. İskender *Ḳâbûsnâme*'sinin otuz beşinci bölümünde şairlik geleneğini anlatırken bir şairde bulunması gereken özellikler, bir şairin yapması veya sakınması gereken davranışların ve sözlerin ne olduğu üzerinde durmuştur. Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Maḳâle*'si şiir tenkidi konusunu işleyen diğer önemli bir çalışmadır. Eserin özellikle ilk iki bölümü şiir eleştirisi üzerinedir.

İran'da Moğollar döneminde yazılmış antoloji niteliğindeki eserlerin yaygınlığı, "nakd-i zevkî" türünde yeni bir edebî tenkit usulünün ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Bu türün ilk örneklerini Kemâleddîn-i İsfahânî (ö. 638/1240 [?]) vermiştir. İsfahânî, çağdaşları Zahirî-i Fârâyâbî ve Enverî'nin şiirlerini eleştirip kendisinin onlardan üstün olduğunu söylemiştir. Bu arada teknik eleştiri de sürmüştür. Buna dair çalışmaların en meşhuru Şems-i Kays'ın *el-Mu'cem fi me'âyiri eş'âril-'Acem* adlı eseridir. Şems-i Kays tenkitle ilgili, Râdüyânî'nin *Tercümân*'i ile Vâtât'ın *Hadâ'îk*'inden geniş iktibaslar yapmıştır. Avfî'nin *Cevâmî'u'l-ḥikâyat* ve Lübbü'l-elbâb'ı edebî tenkit konularının yer aldığı tezkirelerdir. Daha sonra gelen Devletşah'ın *Tezkiretü's-şu'arâ'*'sındaki şiir eleştirileri genel ve muğlaktır. Nasîrüdîn-i Tûsî'nin bu dönemde kaleme aldığı *Mi'yârü'l-eş'âr* Farsça tenkit tarihinin en önemli eseridir. Şerefeddîn-i Râmî'nin *Hadâ'îku'l-ḥakâ'ik* ve *Enîsü'l-üşşâḳ* adlı eserlerinde de tenkit meselelerine yer verilmiş, Şemseddin el-Âmülî'nin *Nefâ'isü'l-fünûn*'unda edebî eleştiriye ayrı bir bölüm tahsis edilmiştir. Timurular devrinde özellikle sultan, vezir ve emîrlerin meclislerinde şairlerin birbirlerini eleştirdikleri şiirler yazdıkları bilinmektedir. Bu konuda Hândmîr'in *Habîbü's-siyer*'i ve Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâis*'inde örnekler bulunmaktadır.

Safevîler döneminde tenkitle ilgili ciddi mânada bir eser ortaya konmamıştır. Bu husus daha çok sebk-i Hindî ekolünde verilen edebî eserlerin zayıflığından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde en önemli tenkitler tezkirelerde yer almıştır. Sâmirza'nın *Tuḥfe-i Sâmi*'sinde Safevî şairlerinin önceki şairlerden daha üstün olduğu ileri sürülür. Sâmirza mübalağalı bir iddia ile Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin Sa'dî-i Şîrâzî ve Enverî'ye eşit, hatta Firdevsî ve Senâî'den üstün olduğunu söylemiştir. Aynı dönemde kaleme alınan Lutf Ali Beg'in *Âteşkede*'si edebî tenkitler içerir. Hindistan'da Farsça yazılmış *Mir'âtü'l-hıyâl*,